

Studii și articole

IMAGINEA ȘI ROLUL ANTIHRISTULUI ÎN ESHATOLOGIA POPULARĂ ROMÂNEASCĂ

Alexandru Nicolae AGIGNOAEI *

Abstract: *The image and role of Antichrist in Romanian popular eschatology*¹. Antichrist dominated Romanian popular eschatological scenarios through his physical and moral portrayal, through his never-finally elucidated origin, but especially through his evil activity among people and all creation, an activity that would precede The Second Coming of Christ. The popular eschatological figure of Antichrist and his work have its sources both in apocalyptic canonical scriptural literature and in the various apocryphal sources that have begun to circulate in the three Romanian provinces: Transylvania, Moldavia and Wallachia starting with the fifteenth century. Almost never for the Romanian peasant can we talk about the idea of Antichrist in the plural or about identifying it with any political or other ideology that conflicts and persecutes religion. On the contrary, the Popular Antichrist is always and everywhere an individual character. In this study we will deal with three aspects of the Antichrist present in the Romanian popular eschatology: 1. The Person of Antichrist (origin, physical and moral portrait); 2. His apocalyptic negative role; 3. The associations of the Antichrist with various distinguished personalities in universal or national history.

Keywords: *Antichrist, eschatology, Jews, popular, beast.*

* PhD Candidate, Faculty of Orthodox Theology at „1 Decembrie 1918” University, Alba Iulia, Romania.

¹ Studiu redactat sub îndrumarea Pr. Prof. Univ. Dr. Habil. Mihai Himeinschi, care și-a exprimat acordul pentru publicare.

1. Antihristul în Sfânta Scriptură, la Sfinții Părinți și în apocrifele iudeo-creștine

Scopul acestui articol îl constituie prezentarea imaginii și a rolului Antihristului în cadrul eshatologiei populare românești, mai exact, a modului în care mentalitatea religioasă a țaranului român l-a perceput pe Antihrist, în primul rând pe baza surselor scripturistice canonice, apoi pe baza surselor patristice, dar și pe baza surselor apocrife medievale care au circulat, la un moment dat, în spațiul românesc.

În Sfânta Scriptură, noțiunea de *Antihrist* este întâlnită în primele două Epistole Sobornicești ale lui Ioan (I In. 2, 18, 22; 4, 3; II In. 7)², atât la singular (I In. 2, 22; 4, 3), cât și la plural (I In. 2, 18; II In. 7), atât la prezent, cât și la viitor (I In. 2, 18; 4, 3; II In. 7)³. În cuvântarea eshatologică, Hristos Se referă la Antihrist prin noțiunile de „urâciunea pustiirii” (Mt. 24, 15), preluând o expresie de la Daniel (Dan. 9, 27; 12, 11), dar și prin cele colective de „hristoși mincinoși” și „prooroci mincinoși” (Mt. 24, 24)⁴. Deși într-o altă manieră, dar tot despre Antihrist vorbește Mântuitorul și în In. 5, 43⁵.

Apoi, în a Doua Epistolă către Tesaloniceni, Pavel îl menționează pe Antihrist sub denumirile: „omul nelegiuirii”, „fiul pierzării” (II Tes. 2, 3), „potrivnicul” (II Tes. 2, 4) „cel fără de lege” (II Tes. 2, 8). Antihristul este prezent și în Apocalipsă, cap. 13, fiind asociat cu fiara 666 sau cu proorocul mincinos⁶.

În Vechiul Testament, pe lângă Daniel, despre Antihrist se vorbește la Zaharia (11, 15-17), unde acesta este numit „păstorul nebun” și „ciobanul cel rău”⁷.

² Ioan MIRCEA, *Dicționar al Noului Testament. A-Z*, București, EIBMBOR, 1995, p. 34.

³ Cristian BĂDILĂ, *Manual de anticristologie. Studii, dosar biblic, traduceri și comentarii*, Ed. a II-a, București, Edit. Vremea, 2011, p. 13.

⁴ Ioan Sorin USCA, *Noul Testament în tăcurea Sfinților Părinți. Vol. I: Matei*, București, Edit. Christiana, 2018, p. 522-524, 528-529.

⁵ Marc TAPERNOUX, *Viitorul în lumina profețiilor*, București, Edit. Adunării Creștine, f.a., p. 123-124.

⁶ Claudiu DUMEA, *Pagini dificile ale Noului Testament*, Iași, Edit. Sapiența, 2011, p. 139-140, 178-180.

⁷ John H. ALEXANDER, *Apocalipsa, verset cu verset*, trad. Olimpiu S. Cosma, Făgăraș, Edit. Agape, 1993, p. 256-257.

Dintre scrierile patristice în care Antihristul este menționat, amintim: *Despre Hristos și Antihrist* (Hipolit al Romei), *Catehezele* (Chiril al Ierusalimului), *Comentariul la Daniel* (Ieronim), *Comentariul la Epistola întâi a lui Ioan* (Augustin), *Comentariile la Daniel și la Epistola a Doua către Tesaloniceni* (Theodoret al Cyrului). La ele se adaugă și unele apocrife iudeo-creștine: *Oracolele Sibiline*, *Apocalipsa lui Petru*, *Apocalipsa lui Ilie*, *Apocalipsa lui Ezdra* și *Apocalipsa apocrifă a lui Ioan*⁸.

2. Originile și trăsăturile Antihristului în literatura populară românească

Portretul Antihristului din credința populară românească respectă referatele scripturistice, inspirându-se și din comentariile patristice, dar și din sursele apocrife. Dintre cele din urmă, o parte au circulat în spațiul românesc între sec. XV-XVI, sub denumirea de scrieri profetice bizantine: *Apocalipsa Apostolului Pavel*, *Apocalipsa Maicii Domnului*, *Apocalipsa apocrifă a lui Ioan*, *Vedeniile lui Daniel*, *Proorocirea lui Daniel*, *Cuvânt despre Sfârșitul lumii și despre antihrist și a Doua Venire a Domnului nostru Iisus Hristos și Cuvântul lui Ipolit Romanul, din comentariul la Daniel*⁹.

Pe baza acestor surse, credința eshatologică populară a realizat un portret al Antihristului. Astfel, Antihristul popular este întâlnit cu denumirile: *Antehrîst*, *Antihîrstu*, *Antehîrs*, *Antihîrs*, *Antihîrț*, *Antihristu*, *Antehârs*, *Antehîrț*, *Hanti-Hârț*¹⁰. Antihristul se va naște dintr-o femeie roșcată, evreică; în unele variante este o desfrânată¹¹, iar

⁸ Pentru o tratare mai largă a temei, a se consulta: Cristian BĂDILĂ, *Metamorfozele Antihristului la Părinții Bisericii*, trad. Teodora Ioniță, Iași, Edit. Polirom, 2006; precum și: Wilhelm BOUSSET, *Antihristul. Mărturiile ale Bibliei și tradiției*, cuvânt înainte de A. H. Keane, trad. și îngrijire ediție de Ramona Ardelean, Ed. a II-a, București, Edit. Herald, 2010.

⁹ Pentru o tratare mai largă a surselor, a se consulta: Andrei PROHIN, „Scrieri profetice bizantine în manuscrise din Țările Române (sec. XV-XVI)”, în *Studia Universitatis Moldaviae*, Universitatea de Stat din Moldova, 2015, nr. 4 (84), seria „Științe umanistice”, p. 10-17.

¹⁰ Bogdan PETRICEICU-HAȘDEU, *Lumea de apoi. Sfârșitul lumii*, ediție critică, prefață și anchetă mitologică contemporană, privitoare la sfârșitul lumii de Ionel Opreșan, București, Edit. Saeculum I. O., 2017, p. 7, 22-25.

¹¹ *Ibidem*, p. 82.

în altele este o fecioară¹². Există și varianta conform căreia mama Antihristului este o desfrânată care se va declara fecioară¹³, totul fiind „o parodiare diabolică a nașterii lui Hristos”¹⁴. Tradiția populară nu menționează ceva despre tatăl lui¹⁵ și nici despre data lui de naștere sau locația acesteia¹⁶.

Deși Antihristul va fi evreu, totuși tradiția populară nu îl plasează în seminția lui Dan, la fel precum unii Sfinți Părinți, pe baza pasajelor scripturistice: Fac. 49, 17; Ier. 8, 16; Jud. 18; III Rg. 12, 25-33; Apoc. 7, 4-8¹⁷.

Cât despre înfățișarea Antihristului, în imaginarul popular avem multe descrieri. Astfel, Antihristul va avea capul cât banița, dinții ca secerile și ochii mari¹⁸, ghearele precum cârligele, părul ca țepii, nasul ca ardeiu, o față păroasă și pe frunte scris numele său¹⁹. Din moment ce se va naște dintr-o femeie roșcată, și el va fi roșcat. În folclor, el este asociat cu „omul roșu”. În iconografia creștină medievală, roșul este culoarea trădării. De asemenea, în imaginarul medieval, roșul marca persoanele marginalizate²⁰.

¹² *Ibidem*, p. 154. Dacă Satana încearcă să-L imite pe Dumnezeu, așa va proceda și Antihristul, imitându-L pe Hristos. Joachim LANGHAMMER, *Ce se va întâmpla cu lumea aceasta? Explicații la planul de mântuire al lui Dumnezeu*, Misiunea Evanghelică – Bad Salzuffen, Germania, 1995, p. 77-78. Antihristul urmărește să-I fure lui Hristos rolul de Noul Adam. Marc DEM, *Antihristul*, trad. Nicolae Constantinescu, București, Edit. Bogdana, 2005, p. 81.

¹³ Dimitriu C. SKARTSIUNI, *Profeții despre Antihrist*, București, Edit. Lucman, 2012, p. 128.

¹⁴ T. L. FRAZIER, *A Doua Venire a lui Hristos. O viziune ortodoxă*, trad. Tatiana Petrache, Galați, Edit. Egumenița și Edit. Cartea Ortodoxă, 2007, p. 395.

¹⁵ Care, după unele variante, ar fi un cleric creștin depravat. Claudiu DUMEA, *Pagini dificile...*, p. 140.

¹⁶ Astrologul Nicholas Champion a elaborat un horoscop al Antihristului, conform căruia el s-ar fi născut la Ierusalim, pe 6 februarie 1962. *Apocalipsa*, Manuela GEORGES (coord.), trad. Andreea Ghiță, Cluj-Napoca, Edit. Hiparion, 2000, p. 113.

¹⁷ Costel NEACȘU, *Sfârșitul lumii*, Alba Iulia, Edit. Universul Școlii, 2009, p. 90.

¹⁸ Bogdan PETRICEICU-HAȘDEU, *Lumea de apoi...*, p. 213.

¹⁹ Andrei PROHIN, „Personaje fantastice în eshatologia populară românească”, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Moldovei*, nr. XIV, Iași, Edit. Palatul Culturii, 2014, p. 230.

²⁰ Michel PASTOUREAU, *O istorie simbolică a Evului Mediu occidental*, trad. Emilian Galaicu-Păun, Chișinău, Edit. Cartier, 2004, p. 225, 228.

3. Activitatea apocaliptică a Antihristului

Semnele prevestitoare ale venirii Antihristului vor fi seceta și foametea²¹. Mai mult, vor fi furtuni cu trăsnete și fulgere. Anarhia sistemelor politice va fi și ea un semn premergător venirii Antihristului²². Înainte de venirea Antihristului se vor înmulți profeții mincinoși²³.

În antiteză cu vârsta și activitatea lui Hristos, domnia Antihristului va dura 33 de ani, ea fiind caracterizată de o bogăție care le va aduce oamenilor suferință²⁴. Mergând pe firul antitezei Hristos-Antihrist, eshatologia populară susține faptul că primul va veni de la Răsărit, iar ultimul va veni de la Apus²⁵. Antihristul îi va chinui pe oameni, iar din această cauză timpul domniei lui se va scurta: anii vor fi ca lunile, lunile ca săptămânile, săptămânile ca zilele, zilele ca orele, orele ca minutele, minutele ca secundele.

Cuprinși de foame și de sete, oamenii vor căuta hrană și apă. Le va ieși înainte Antihrist și va da celor care vor să i se închine un butoi cu apă și un car cu pâine. Cei slabi în credință le vor accepta, însă ele mai tare le vor provoca foame și sete. Hristos le va da celor tari în credință un colț de prescură și un păhărel de vin, care le vor astâmpăra foamea și setea²⁶. Darurile Antihristului sunt îmbogățite în alte variante cu doctorii, dar și cu pălincă, pe care dacă o beau oamenii într-o cantitate mare își vor pierde mințile și vor face fapte rele²⁷.

²¹ Andrei Prohin, „Motive biblice și apocrife în credințele eshatologice românești”, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Moldovei*, nr. XVI, Iași, Edit. Palatul Culturii, 2015, p. 177-178.

²² Dimitriu C. SKARSIUNI, *Profeții despre Antihrist*, p. 54. Asocierea termenilor *anarhist* și *Antihrist* nu este un concept strict religios. Ea se regăsește și în literatura universală. Pentru a da doar un exemplu în acest sens, scriitorul Malcolm Lowry surprinde într-o manieră comică paronimia *anarhist-Antihrist* în romanul *Sub vulcan*. Cf. Malcolm LOWRY, *Sub vulcan*, trad. Ion Caraion, București, Edit. Litera, 2018, p. 597.

²³ Cosmina Maria BERINDEI, „Aspecte ale eshatologiei populare românești”, în Avram CRISTEA, Jan NICOLAE (eds.), *Eshatologie populară*, Alba Iulia, Edit. Reîntregirea, 2010, p. 110.

²⁴ Andrei PROHIN, „Repere ale gândirii mitice în eshatologia populară românească”, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Moldovei*, nr. XIII, Iași, Edit. Palatul Culturii, 2013, p. 133.

²⁵ Ioan Viorel BOLDUREANU, *Cultură tradițională orală. Teme, concepte, categorii*, Timișoara, Edit. Marineasa, 2006, p. 34.

²⁶ A. PASCU, *Iisus Hristos în legendele românești*, București, Edit. Meteor Publishing, 2016, p. 135.

²⁷ Bogdan PETRICEICU-HAȘDEU, *Lumea de apoi...*, p. 121, 183.

Scenariul din Apocalipsă, cap. 11, 13, 19 și 20, este redat în varianta populară cu noi detalii. Astfel, dacă Hristos este prezentat în textul biblic drept Împărat călare pe un cal alb, în varianta populară Antihristul va călări o iapă albă. El își va nota adeptii pe o piele de bivoli și îi va pecetlui cu o ștampilă pe frunte și pe mâna dreaptă. Ștampila va fi numărul 666 și cei care nu o vor avea, nu vor putea să vândă sau să cumpere ceva²⁸. Motivul pentru care semnul Antihristului va fi aplicat pe frunte și pe mâna dreaptă este oprirea oamenilor de a se mai însemna cu Sfânta Cruce²⁹. Antihristul va fi înaintemergătorul venirii lui Satan³⁰.

Deși unii Sfinți Părinți vedeau în convertirea forțată a evreilor la creștinism un semn care va preceda venirea lui Antihrist³¹, majoritatea acestora susțin ideea că Antihristul va fi acceptat și adorat de evrei. Pe aceeași linie de interpretare merge și eshatologia populară, care îl consideră pe Antihrist Mesia evreilor³². După ce îl vor accepta, evreii vor reveni la Ierusalim, vor rezidi templul și i se vor închina Antihristului, prigonindu-i pe creștini³³. Ideea reconstruirii templului din Ierusalim de către evrei sub domnia Antihristului are azi o mare rezonanță în mediul creștin³⁴.

4. Cine ar putea fi Antihristul?

Primul candidat la rolul de Antihrist a fost Nero. S-au încercat multe asocieri între numele lui și numărul fiarei 666 (Apoc. 13, 18). Conform apocrifei *Oracolele Sibiline*, numărul 666 reprezintă imperfecțiunea, în timp ce numerele 777 și 888 reprezintă perfecțiunea

²⁸ *Ibidem*, p. 66, 79, 98, 101, 175, 204-205.

²⁹ Sfântul EFREM SIRUL, *Despre cea de-A Doua Venire a Domnului nostru Iisus Hristos*, trad. din limba greacă veche, introducere și note de Alexandru Prelipcean, Iași, Edit. Doxologia, 2019, p. 71.

³⁰ Sfântul ANDREI, arhiepiscopul Cezareei Capadociei, *Tâlcuire la Apocalipsă, adică la descoperirea Sfântului Apostol și Evanghelist Ioan Bogoslovul (Teologul), împodobită cu felurite însemnări din mai mulți Sfinți Părinți*, îndreptarea tâlmăcirii și notele ediției de Florin Stuparu, Ed. a II-a, București, Edit. Sophia, 2016, p. 172.

³¹ După cum susține Sfântul Maxim Mărturisitorul. Cf. Remus Mihai FERARU, *Biserica și Stat în Bizanț: de la Heraclie până la Atanasie al II-lea (610-715)*, Timișoara, Edit. Eurostampa, Sibiu, Edit. Astra Museum, 2016, p. 149.

³² Bogdan PETRICEICU-HAȘDEU, *Lumea de apoi...*, p. 143, 146, 162.

³³ Andrei PROHIN, „Motive biblice și apocrife în credințele eshatologice românești”, p. 181.

³⁴ William J. HAMBLIN, David Rolph SEELY, *Templul lui Solomon. Mit și Istorie*, trad. Carmen Ion, București, Edit. Enciclopedia Rao, 2007, p. 100.

umană și divină³⁵. În mentalitatea religioasă a țaranului român ortodox, Antihristul a început să fie identificat cel mai adesea ori cu papa, ori cu cultele protestante și neoprotestante³⁶.

Desigur că și alți lideri religioși și confesionali, străini de duhul religiei creștine de confesiune ortodoxă sau care reprezintă o abatere de la linia acesteia, au fost considerați, pe rând, ca fiind Antihristul, în cadrul eshatologiei populare³⁷. Chiar și în mediul ortodox răsăritean, disputa dintre tradiție și înnoire s-a soldat și ea cu niște candidați la rolul de Antihrist. Spre exemplu, în Rusia sec. al XVII-lea și al XVIII-lea, clerul și credincioșii conservatori au văzut în patriarhul Nikon și în țarul Petru cel Mare pe Antihrist, datorită măsurilor luate de ei față de Biserica Ortodoxă Rusă tradițională³⁸.

Secolele 19 și 20 își au Antihriștii lor, primul în Napoleon I, iar al doilea în Hitler. Napoleon I și-a dobândit această reputație în urma conflictului avut cu papa Pius al VII-lea³⁹, faptului că i-a favorizat pe evrei⁴⁰, și ca urmare a războiului cu Rusia, țară în care Napoleon era perceput ca Antihrist, atât datorită faptului că nu era ortodox, dar și din cauza politicii sale belicoase față de Rusia⁴¹. În ce-l privește pe Hitler, reputația de Antihrist al sec. XX e bine cunoscută.

Antihristul popular al ultimului secol era considerat un mare economist, a cărui domnie a început odată cu Al Doilea Război Mondial⁴², el fiind „ministrul de propagandă” al fiarei 666⁴³.

³⁵ T. L. FRAZIER, *A Doua Venire a lui Hristos...*, p. 371-375.

³⁶ *Ibidem*, p. 213, 276-277.

³⁷ Stella NIKULA, *Aspecte ale gândirii umane. Studii de psihologie tradițională*, Giula, Publicația Institutului de Cercetări al Românilor din Ungaria, 2013, p. 269-270.

³⁸ Ivan IVLAMPİE, „Minorități etnice, între teocrație și tehnocrație”, în *Zorile*. Periodic bilingv lunar al Comunității Rușilor Lipoveni din România. Fondat în 1990, nr. 4 (305)/2018, p. 14-15.

³⁹ Pentru o prezentare pe larg a disputei, a se consulta: Vladimir DUCA, *Figuri memorabile ale Papalității. Legende și controverse: docu-drame și mituri istorice însoțite de consemnări din presă*, București, Edit. Integral, 2019, p. 45-52.

⁴⁰ Joseph și Augustin LEMANN, *Procesul lui Iisus și Antichristul*, trad. și prefată de Gabriel Avram, Filipeștii de Târg, Edit. Antet XXX Press, f.a., p. 51-52.

⁴¹ Pentru o analiză a interpretării antihristice a lui Napoleon în Rusia, a se consulta: Michael A. PESENON, „Napoleon Bonaparte and Apocalyptic Discourse in Early Nineteenth-Century Russia”, în *The Russian Review*, Vol. 65, No. 3, p. 373-392.

⁴² Ionel OPRIȘAN, *Anchete mitologice contemporane referitoare la sfârșitul lumii*, în Bogdan PETRICEICU-HAȘDEU, *Lumea de apoi...*, p. 276-277, 220-221.

Comunismul era perceput un Antihrist atât de natură politică și ideologică, cât și ca persoană, prin reprezentanții lui. Ilarion Felea vorbea despre rolul pe care românii îl au în „războiul sfânt împotriva lui Antihrist întrupat în bolșevism”⁴⁴. Nu e deci de mirare că, în epoca comunistă, credincioșii din mediul rural au văzut în Nicolae Ceaușescu întruparea lui Antihrist⁴⁵.

Eshatologia populară s-a arătat rezervată în a declara pe cineva întruparea lui Antihrist. Conform Sf. Chiril al Ierusalimului: „Antihristul personifică pe toți oamenii răi din istoria precedentă. Mai ales, el va fi ultimul persecutor al creștinilor. Pentru a convinge lumea că el este de fapt Hristos, va face semne și minuni cu puterea Satanei”⁴⁶. În ceea ce-i privește pe liderii amintiți, nici unul nu s-a autoproclamat Hristos, nu a săvârșit minuni și nici nu i-a persecutat pe creștini (cu excepția comuniștilor). La fel spunea și Sf. Ioan Damaschin despre Antihrist, că „el va fi cât toți tiranii de dinaintea lui la un loc”⁴⁷. Antihristul final apocaliptic va fi o sinteză a tuturor Antihriștilor ipotetici care s-au perindat deja pe scena istoriei: Nero, Robespierre, Napoleon, Hitler, Stalin etc.⁴⁸.

Inspirate din realitățile negative cu care s-a confruntat țărănul român în decursul veacurilor, trăsăturile Antihristului popular se doresc a fi o sinteză a tuturor greutăților prin care a trecut poporul nostru din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre, fie că vorbim de calamități naturale, drame sociale, dictaturi politice, decadente culturale, devieri morale sau de influențele nefaste pe care le-au avut popoarele străine asupra românilor.

Concluzii

Portretul și rolul Antihristului în scenariul eshatologic popular prezentate în acest articol au fost realizate în concordanță cu aspectele

⁴³ Cristian BĂDILĂȚĂ, *Teme, personaje, sărbători creștine și tradiționale românești. Un ghid pentru credincioșii din secolul XXI*, Ed. a II-a, București, Edit. Vremea, 2015, p. 166.

⁴⁴ Vasile GORDON, *Introducere în Omiletică*, București, Edit. Universității din București, 2001, p. 160.

⁴⁵ Ionel OPRÎȘAN, *Anchete mitologice contemporane referitoare la sfârșitul lumii*, p. 180.

⁴⁶ T. L. FRAZIER, *A Doua Venire a lui Hristos...*, p. 392.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 396.

⁴⁸ Rene PACHE, *A Doua Venire a lui Hristos*, trad. Constantin Moisa, ed. Teodor Pandrea, Brașov, Edit. Casa Literaturii Creștine, 1994, p. 141.

negative care au marcat viața țaranului român pe toate planurile. Construite pe baza surselor scripturistice canonice și apocrife, dar și pe baza celor patristice, (în ciuda faptului că, dintre ultimele două, este greu de stabilit care deține primatul), imaginea și rolul Antihristului din eshatologia populară românească rămân peste timpuri o dovadă a modului în care religia doctrinară și religia populară au influențat viața țaranului român din cele mai vechi timpuri până astăzi, când devin un tezaur al credinței noastre populare.

Referințe bibliografice:

1. ALEXANDER, John H., *Apocalipsa, verset cu verset*, trad. Olimpiu S. Cosma, Făgăraș, Edit. Agape, 1993;
2. Sfântul ANDREI, arhiepiscopul Cezareei Capadociei, *Tâlcuire la Apocalipsă, adică la descoperirea Sfântului Apostol și Evanghelist Ioan Bogoslovul (Teologul), împodobită cu felurite însemnări din mai mulți Sfinți Părinți*, îndreptarea tălmăcirii și notele ediției de Florin Stuparu, Ed. a II-a, București, Edit. Sophia, 2016;
3. BĂDILIȚĂ, Cristian, *Manual de anticristologie. Studii, dosar biblic, traduceri și comentarii*, Ed. a II-a, București, Edit. Vreamea, 2011;
4. BĂDILIȚĂ, Cristian, *Metamorfozele Antihristului la Părinții Bisericii*, trad. Teodora Ioniță, Iași, Edit. Polirom, 2006;
5. BĂDILIȚĂ, Cristian, *Teme, personaje, sărbători creștine și tradiționale românești. Un ghid pentru credincioșii din secolul XXI*, Ed. a II-a, București, Edit. Vreamea, 2015;
6. BERINDEI, Cosmina Maria, „Aspecte ale eshatologiei populare românești”, în Avram Cristea, Jan Nicolae (eds.), *Eshatologie populară*, Alba Iulia, Edit. Reîntregirea, 2010, p. 101-133;
7. BOLDUREANU, Ioan Viorel, *Cultură tradițională orală. Teme, concepte, categorii*, Timișoara, Edit. Marineasa, 2006;
8. BOUSSET, Wilhelm, *Antihristul. Mărturii ale Bibliei și tradiției*, cuvânt înainte de A. H. Keane, trad. și îngrijire ediție de Ramona Ardelean, Ed. a II-a, București, Edit. Herald, 2010;
9. DEM, Marc, *Antihristul*, trad. Nicolae Constantinescu, București, Edit. Bogdana, 2005;
10. DUCA, Vladimir, *Figuri memorabile ale Papalității. Legende și controverse: docu-drame și mituri istorice însoțite de consemnări din presă*, București, Edit. Integral, 2019;
11. DUMEA, Claudiu, *Pagini dificile ale Noului Testament*, Iași, Edit. Sapiientia, 2011;

12. Sfântul EFREM SIRUL, *Despre cea de-A Doua Venire a Domnului nostru Iisus Hristos*, trad. din limba greacă veche, introducere și note de Alexandru Prelipcean, Iași, Edit. Doxologia, 2019;
13. FERARU, Remus Mihai, *Biserica și Stat în Bizanț: de la Heraclie până la Atanasie al II-lea (610-715)*, Timișoara, Edit. Eurostampa, Sibiu, Edit. Astra Museum, 2016;
14. FRAZIER, T. L., *A Doua Venire a lui Hristos. O viziune ortodoxă*, trad. Tatiana Petrache, Galați, Edit. Egumenița și Edit. Cartea Ortodoxă, 2007;
15. GEORGES, Manuela (coord.), *Apocalipsa*, trad. Andreea Ghiță, Cluj-Napoca, Edit. Hiperion, 2000;
16. GORDON, Vasile, *Introducere în Omiletică*, București, Edit. Universității din București, 2001;
17. HAMBLIN, J. William; SEELY, David Rolph, *Templul lui Solomon. Mit și Istorie*, trad. Carmen Ion, București, Edit. Enciclopedia Rao, 2007;
18. IVAMPLIE, Ivan, „Minorități etnice, între teocrație și tehnocrație”, în *Zorile*. Periodic bilingv lunar al Comunității Rușilor Lipoveni din România. Fondat în 1990, nr. 4 (305)/2018, p. 14-15;
19. LANGHAMMER, Joachim, *Ce se va întâmpla cu lumea aceasta? Explicații la planul de mântuire al lui Dumnezeu*, Misiunea Evanghelică – Bad Salzuflen, Germania, 1995;
20. LEMANN, Joseph și Augustin, *Procesul lui Iisus și Antichristul*, trad. și prefață de Gabriel Avram, Filipeștii de Târg, Edit. Antet XXX Press, f.a.;
21. LOWRY, Malcolm, *Sub vulcan*, trad. Ion Caraion, București, Edit. Litera, 2018;
22. MIRCEA, Ioan, *Dicționar al Noului Testament. A-Z*, București, EIBMBOR, 1995;
23. NEACȘU, Costel, *Sfârșitul lumii*, Alba Iulia, Edit. Universul Școlii, 2009;
24. NIKULA, Stella, *Aspecte ale gândirii umane. Studii de psihologie tradițională*, Giula, Publicația Institutului de Cercetări al Românilor din Ungaria, 2013;
25. PACHE, Rene, *A Doua Venire a lui Hristos*, trad. Constantin Moisa, ed. Teodor Pandrea, Brașov, Edit. Casa Literaturii Creștine, 1994;
26. PASCU, A., *Iisus Hristos în legendele românești*, București, Edit. Meteor Publishing, 2016;
27. PASTOUREAU, Michel, *O istorie simbolică a Evului Mediu occidental*, trad. Emilian Galaicu-Păun, Chișinău, Edit. Cartier, 2004;
28. PEENSON, Michael A., „Napoleon Bonaparte and Apocalyptic Discourse in Early Nineteenth-Century Russia”, în *The Russian Review*, Vol. 65, No. 3 (Jul., 2006), p. 373-392;

29. PETRICEICU-HAȘDEU, Bogdan, *Lumea de apoi. Sfârșitul lumii*, ediție critică, prefață și anchetă mitologică contemporană, privitoare la sfârșitul lumii de Ionel Opreșan, București, Edit. Saeculum I. O., 2017;
30. PROHIN, Andrei, „Motive biblice și apocrife în credințele eshatologice românești”, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Moldovei*, nr. XVI, Iași, Edit. Palatul Culturii, 2015, p. 169-186;
31. PROHIN, Andrei, „Personaje fantastice în eshatologia populară românească”, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Moldovei*, nr. XIV, Iași, Edit. Palatul Culturii, 2014, p. 219-238;
32. PROHIN, Andrei, „Repere ale gândirii mitice în eshatologia populară românească”, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Moldovei*, nr. XIII, Iași, Edit. Palatul Culturii, 2013, p. 125-136;
33. PROHIN, Andrei, „Scrieri profetice bizantine în manuscrise din Țările Române (sec. XV-XVI)”, în *Studia Universitatis Moldaviae*, Universitatea de Stat din Moldova, 2015, nr. 4 (84), seria „Științe umanistice”, p. 10-17;
34. SKARTSIUNI, Dimitriu C., *Profeții despre Antihrist*, București, Edit. Lucman, 2012;
35. TAPERNOUX, Marc, *Viitorul în lumina profețiilor*, București, Edit. Adunării Creștine, f.a.;
36. USCA, Ioan Sorin, *Noul Testament în tâculirea Sfinților Părinți. Vol. I: Matei*, București, Edit. Christiana, 2018.